

De omvang van de nieuwtestamentische canon

Door: G. Locht

Inleiding

De vraag, of de omvang van de nieuwtestamentische canon ter discussie moet worden gesteld, leidt onherroepelijk tot een persoonlijke, existentieel getinte standpuntbepaling¹. De vraag heeft alles te maken met verwante vragen als: zie je de Bijbel als Gods Woord of als het Woord van mensen óver God? Ieder mens die een serieus antwoord op deze vragen wil geven, maakt hierin een existentiële keuze, die zijn wetenschappelijke arbeid kleurt.²

Persoonlijk wordt mijn benadering van de nieuwtestamentische canon gekleurd door het feit dat ik overtuigd ben, God te hebben leren kennen door middel van de boeken van deze canon. Hierdoor ben ik deze canon gaan zien als Gods Woord en ga ik er bij zijn bestudering vanuit, dat God over Zijn Woord³ en de vorming daarvan heeft gewaakt. Dat neemt echter niet weg dat de vorming van de canon historisch bestudeerd kan worden.⁴ Binnen een werkstuk van deze lengte is het niet mogelijk om hier uitputtend op in te gaan. Ik wil slechts enkele, mijns inziens belangrijke zaken aanstippen, om vervolgens in te gaan op de vraag of de canon ter discussie gesteld dient te worden.

De vaststelling van de nieuwtestamentische canon

In de eerste eeuwen van het christendom hield men zich niet erg bezig met de grenzen van de canon.⁵ Belangrijker was, met welke autoriteit een geschrift sprak⁶. Mogelijk heeft dit te maken met het feit dat de meeste kerkvaders niet in een traditie stonden waarin de Tenach als een gesloten canon werd beschouwd. Zo betogen H.Y. Gamble, C.D. Allert en J.A. Sanders dat de Joodse canon van de Tenach nog tenminste tot het einde van de eerste eeuw C.E. in ontwikkeling was.⁷ Bij deze conclusie lijken enige kanttekeningen geplaatst te kunnen worden⁸, maar het is evident dat de kerkvaders vrijelijk gebruik maakten van

¹ Voor protestanten, die de bijbel als belangrijkste kern van hun geloof zien, is deze vraag waarschijnlijk nog prangender dan voor christelijke stromingen die aan de kerkelijke traditie een grotere plaats toekennen (zoals het rooms-katholicisme).

² Ik verwijs voor een uitvoeriger onderbouwing naar pagina 4-7 uit het artikel *Hermeneutische schetsen*, ook onder 'overige publicaties' te vinden op www.gaborlocht.nl.

³ Zie de oudtestamentische tekst, Jeremia 1.12.

⁴ Deze wetenschappelijke benadering is echter nooit neutraal of objectief en geloofsovertuigingen (zoals theïstische of atheïstische) kleuren deze benadering dan ook, voor een belangrijk deel.

⁵ De vroegste aanwijzingen voor het idee van een afgesloten nieuwtestamentische canon zijn te vinden aan het einde van de tweede eeuw. Zo gebruikt Tertullianus de term 'Nieuwe Testament' niet alleen om een nieuw verbond aan te geven, in contrast met een oud verbond (zoals Paulus of Melito de term bijvoorbeeld gebruiken – zie Gamble (1992) 853), maar heeft hij een *bundel geschriften* in gedachten. Hij duidt deze geschriften ook aan als 'instrumentum'. Bruce concludeert dan ook: "He did not use the word 'canon', but approved of the idea which 'canon' later came to express." (Bruce (1988) 182). Wellicht is Bruce's conclusie hierin iets te vergaand, maar het lijkt terecht om te concluderen dat Tertullianus een behoorlijk vastomlijnd idee had van wat dit nieuwtestamentische 'instrumentum' inhield. Een ander voorbeeld van een tweede eeuwse lijst van canonieke geschriften is de zogenaamde Muratorische canon. Sundberg heeft de datering en de ontstaansplek van deze lijst ter discussie gesteld. Hij concludeert dat de Muratorische canon een vierde eeuwse geschrift is, ontstaan in Palestina of Syrië (Sundberg (1973)). E. Ferguson heeft echter, m.i. overtuigende kanttekeningen geplaatst bij Sundbergs argumenten. Hij betoogt dat voor de Muratorische canon beter een tweede eeuwse, westerse *Sitz im Leben* te beargumenteren is (Ferguson (1982)).

⁶ Het is overigens alleszins logisch dat een concept van 'autoritative texts' functioneert, alvorens een daadwerkelijke verzameling boeken als zodanig functioneert. Zie Sanders (1992) 847.

⁷ Gamble (1992) 853; Allert (2007) 45; Sanders (1992) 843.

⁸ F.F. Bruce merkt op dat de geschriften die bekend zijn als de Septuaginta, via christelijke groepen bewaard zijn gebleven. Pas nadat geschriften werden gebundeld in een codex, werden zij als verzameling bewaard. Er is daarbij geen bewijs voor een joodse versie van een dergelijke verzameling (Bruce (1988) 44-45. Voordat de Septuaginta-geschriften werden gebundeld in codices, maakte men gebruik van afzonderlijke rollen en is het moeilijker te bepalen of aan afzonderlijke bronnen evenveel autoriteit werd toegekend. Zo is het opvallend dat

geschriften binnen en buiten de (mogelijk latere) Joodse canon van de Tenach. Ook citeerden zij geschriften die later canoniek zijn gaan heten, met dezelfde inleidende formuleringen als later deuterocanoniek genoemde geschriften. In beide gevallen werden termen gebruikt als “de Schrift zegt” of “er staat geschreven”. Opvallend is daarbij wel dat het meestal gaat om citaten uit het ‘Septuagintal plus’⁹ en zelden om geschriften daarbuiten. Het lijkt daarom aannemelijk om te veronderstellen dat veel kerkvaders in de eerste eeuwen uitgingen van de Septuaginta als het geïnspireerde, oudtestamentische woord van God.¹⁰

Sinds A. von Harnack, zijn inleidende formuleringen van kerkvaders als “er staat geschreven”, geïnterpreteerd als aanduidingen dat het betreffende geschrift gezien werd als deel van een nieuwtestamentische canon.¹¹ Albert C. Sundberg en velen na hem, hebben dit echter op terechte gronden betwist.¹² Ten eerste hanteerden de kerkvaders het begrip canon pas vanaf de vierde eeuw in de zin van een gesloten canon van geschriften¹³. Ten tweede kan uit het gebruik van dergelijke inleidende formuleringen, niet altijd eenduidig geconcludeerd worden dat aan de betreffende geschriften *de hoogst mogelijke* autoriteit werd toegekend. Zo citeert Athanasius met dergelijke formuleringen geschriften die hij opvat als deuterocanoniek (waarbij hij bij de term canon wél gebruikt in de zin van een ‘gesloten canon’).¹⁴ Voorzichtigheid is daarom geboden. Over het algemeen kan geconcludeerd worden dat wanneer geciteerd wordt uit “de Schriften”, het betreffende geschrift veel

Josephus gebruik maakt van Griekse vertaling van de Tenach, zoals we die kennen uit de Septuaginta, maar tegelijkertijd aangeeft dat de 22 boeken uit de Hebreeuwse Bijbel een hogere status hebben dan de zogenaamd deuterocanonieke boeken. Ook Philo van Alexandrië, die gebruik maakte van de Griekse versie van de Tenach, “shows no sign of accepting the authority of any of the books which we know as the Apocrypha”, aldus Bruce (1988) 46. Lawrence H. Schiffman houdt een sterk pleidooi voor het feit dat tenminste in Palestina de grenzen van de Tenach in het jodendom behoorlijk vaststonden, rond het begin van deze jaartelling: “We can also attack the issue of canonicity from another direction. Much ancient and medieval Jewish literature was composed by reuse of materials found in the canonical Scriptures. The most familiar example of this process can be found in the liturgical poetry of the synagogue that is made up of snatches of biblical passages often recast to express ideas found in later midrashic literature. The Qumran sect and many of the other Jewish groups of the Second Temple period composed their texts in the same way. The reuse of material this way is based upon the assumption that it is divinely inspired and that it has religious authority. Only texts accorded such canonical status served as the raw material for new sacred compositions. Determining which texts provided this raw material for derivative texts will reveal which books the authors considered authoritative. At Qumran all the biblical books, that is, those in our canon of the Hebrew Bible, are used in this way, but such is not the case with any other book. Therefore, it is highly probable that the biblical canon at Qumran was the same as of the later Rabbis. This means that the Pharisees must have shared this canon with the Sadducean elements who formed the sect [Schiffman betoogt overtuigend dat de Qumran gemeenschap een afsplitsing vormde van de Sadduceeën, G.L.]. In other words, the only Palestinian group to dispute the canon was the Samaritans. This was not an issue between Pharisees and Sadducees; nor did the Qumran sect take a divergent position on the question” (Schiffman (1995) 167-168).

⁹ De boeken die in de Septuaginta zijn opgenomen, maar later als ‘deuterocanoniek’ werden aangeduid.

¹⁰ Bruce betoogt: “Until Jerome produced a new translation of the Old Testament from the Hebrew text at the end of the fourth century, the Latin Old Testament was a rendering of the Septuagint, including the ‘Septuagintal plus’. There was little if anything to indicate to readers of the Old Latin version that the ‘Septuagintal plus’ stood on a different footing from the rest of the Old Testament” (Bruce (1988) 83) (...) “Tertullian may stand for all the Latin fathers before the time of Jerome: the Bible which they used provided them with no means of distinguishing those parts which belonged to the Hebrew canon from those which were found only in the Septuagint” (ibidem, 87). In het oosten lijken hier echter uitzonderingen op te zijn geweest, zoals Melito van Sardes (geciteerd door Eusebius in *Kerkgeschiedenis* 4.26.12-14; besproken in Bruce (1988) 70-71; Ferguson (1982) 679) en Origenes. Deze laatste maakt wel vrijelijk gebruik van allerlei geschriften die niet in de canon zijn opgenomen, maar zijn opsomming van oudtestamentische boeken komt overeen met de Hebreeuwse canon. De enige afwijking hierop is het feit dat hij ook de *Brief van Jeremia* in zijn lijst opneemt. (Geciteerd door Eusebius in *Kerkgeschiedenis* 6.25.1,2; besproken in Bruce (1988) 72-77).

¹¹ Allert (2007) 42-43.

¹² Ibidem, 44-47. Gamble (1992) 853.

¹³ Gamble (1992) 852; Allert (2007) 78-84.

¹⁴ Allert (2007) 178-179.

autoriteit werd toegekend. *Hoe* hoog de toegekende status precies was, kan echter op grond van een dergelijke verwijzing alleen, niet worden vastgesteld¹⁵.

Informele autoriteit

Afgezien van enkele eerdere aanzetten daartoe¹⁶, vindt een precieze afbakening van de nieuwtestamentische canon pas in de vierde eeuw plaats. Een dergelijke uitspraak kan echter gemakkelijk een verkeerde suggestie bieden, als zou de vaststelling welk geschrift canonieke status moest krijgen, volledig open zijn geweest. Franz Stuhlhofer heeft een intrigerende, statistische studie gedaan naar het gebruik van christelijke geschriften, gedurende de eerste eeuwen van deze jaartelling. Zijn uitgangspunt is, dat de intensiviteit van *het gebruik* van geschriften een duidelijke indicatie geeft van de informele autoriteit die geschriften bezaten.¹⁷ Stuhlhofer geeft een statistische analyse van het aantal citaten, gerelateerd aan de omvang van de betreffende geschriften. Het is bijvoorbeeld te verwachten dat geschriften die qua lengte een groter deel uitmaken van het latere NT, ook vaker geciteerd werden dan kortere geschriften. Opvallend aan Stuhlhofers uitkomsten is, dat eigenlijk vanaf het begin van de tweede eeuw een aantal boeken significant meer gebruikt wordt, dan je op grond van hun omvang zou verwachten.¹⁸ Het absolute aantal citaten uit deze groep is daarbij ongeveer tien keer hoger dan uit andere boeken die later in het NT zijn opgenomen. Zo zijn de synoptici, het evangelie van Johannes, tien brieven van Paulus, I Petrus en I Johannes, vanaf het begin van de tweede eeuw zeer intensief gebruikt.¹⁹ Het opvallende daarbij is, dat deze groep van intensief gebruikte geschriften tot de vierde eeuw vrijwel gelijk blijft.²⁰ Gedurende de derde eeuw wordt de Apocalyps van Johannes duidelijk populairder en kan bij de intensief gebruikte geschriften gevoegd worden, maar behalve deze verschuiving zijn de percentages van citaten zeer constant gedurende de eerste eeuwen²¹.

Stuhlhofers conclusies lijken een statistische onderbouwing te geven voor de stelling van L.M. McDonald: "The major sections of the NT Scriptures – especially the Gospels and Letters of Paul – were generally (though not completely) acknowledged at the end of the second century".²² Mijns inziens kan echter aannemelijk gemaakt worden dat deze geschriften al aan het begin van de tweede eeuw algemeen geaccepteerd werden, door in ogenschouw te nemen dat ook zogenaamd heterodoxe stromingen uit de tweede eeuw van deze geschriften gebruik maakten.

¹⁵ Schiffman wijst op een dergelijk probleem bij het vaststellen van de status van een boek binnen het jodendom: "Although rabbinic sources quote the Book of Ben Sira with the same formula used for biblical books, the Rabbis explicitly prohibit its public reading. This evidence raises serious questions about quotation formulas as reliable indicators of a book's canonical status. On the other hand, the need to prohibit public reading of the Book of Ben Sira demonstrates that the book had achieved almost canonical status among some Jews." (Schiffman (1995) 167).

¹⁶ Zie voetnoot 5.

¹⁷ Bij dit uitgangspunt zijn enkele kanttekeningen te plaatsen, zoals Stuhlhofer zelf ook aangeeft (Stuhlhofer (1988) 23-26. Zo worden bijvoorbeeld geschriften die dogmatisch 'ergiebiger' zijn, vaker geciteerd dan historische boeken. *Grosso modo* geeft het aantal citaten echter toch een behoorlijke indicatie van het belang dat kerkvaders aan een geschrift hechtten.

¹⁸ Stuhlhofer geeft aan dat er vanaf het begin een driedeling te maken is tussen intensief gebruikte geschriften, weinig gebruikte geschriften en genegeerde geschriften. Het latere NT is daarbij gevormd uit de eerste en een deel van de tweede groep.

¹⁹ *Ibidem*, 45 -50.

²⁰ Hierbij dient aangetekend te worden dat het aantal beschikbare bronnen waarop Stuhlhofer zijn analyse baseert, aan het einde van de tweede eeuw behoorlijk is toegenomen. Hierdoor geven zijn uitkomsten een sterkere indicatie voor het einde van de tweede eeuw dan voor het begin daarvan. (*Ibidem*, 49).

²¹ J. Barton schrijft: "Thus we may say that an authoritative corpus already existed even earlier than Zahn thought, but that it was still not firmly defined even as late as Sundberg claims. And in every period, undercutting the apparent development of 'canon', there is an underlying threefold division in the status of the books Christians read and cited, which remains remarkably constant throughout and makes one suspect that the idea of 'development' may be something of an illusion anyway" (Barton (1997) 21).

²² McDonald (2007) 342.

Door onder anderen Allert en McDonald is betoogd, dat ‘heterodoxe’ stromingen uit de tweede eeuw, zoals de Marcionieten, de Gnostici en de Montanisten, geen aanzet hebben gegeven tot de vaststelling van een gesloten canon binnen de ‘orthodoxie’²³. Geen van deze stromingen hanteerde zelf een gesloten canon²⁴, en binnen de ‘orthodoxie’ werd over het algemeen²⁵ niet gereageerd met het vaststellen van een gesloten canon. Het bestrijden van ‘heterodoxie’ gebeurde daarentegen door te stellen dat alleen de Kerk de geschriften op een juiste manier *uitlegde*²⁶.

In een situatie waarin de bediscussieerde geschriften echter nog geen hoog aanzien binnen de ‘orthodoxie’ zouden hebben gehad, zou deze houding onwaarschijnlijk zijn geweest. Wanneer Paulus’ brieven bijvoorbeeld nog *geen* hoge waardering zouden hebben genoten, wat was dan in de bestrijding van Marcion gemakkelijker geweest, dan om deze geschriften te verwerpen? Het feit echter dat de Kerk hier *niet* voor koos, maakt aannemelijk dat deze geschriften door vriend en vijand een vrijwel onbetwiste status genoten.²⁷ Stuhlhofer lijkt dan ook niet ver bezijden de waarheid, wanneer hij stelt: “Von *Umfang* her gesehen, macht die 1. Klasse [van intensief gebruikte boeken, G.L.] etwa 75 % des heutigen NT aus – im 2. Jh. etwas weniger, im 3. Jh. etwas mehr – und das bedeutet: *Vom Beginn an stehen ¾ des NTs fest!* Was auch immer in den ersten oder auch in den späteren Jahrhunderten sich an Diskussionen, Zweifeln, Auseinandersetzungen, Verschiebungen etc. ergibt: All das betrifft nur noch einen Bruchteil unseres NTs.”²⁸

Doorslaggevend bij de bepaling van de autoriteit van geschriften, was heel waarschijnlijk de zogenaamde *rule of faith*²⁹. Gezien bovenstaande conclusies kan echter geconcludeerd worden dat deze *rule of faith* waarschijnlijk grotendeels gebaseerd was op die geschriften die buiten discussie stonden.³⁰

De omvang van de huidige canon ter discussie?

Wanneer de vraag gesteld wordt of de omvang van de huidige canon ter discussie gesteld zou moeten worden, kunnen verschillende standpunten ingenomen worden, die voor een groot deel existentieel bepaald zijn. Over het mogelijk inperken van de huidige canon geeft McDonald bruikbare suggesties.³¹ Persoonlijk kan ik mij vinden in de benadering van

²³ McDonald (2007) 322-342; Allert (2007) 88-103.

²⁴ Zelfs de marcionieten hanteerden in de praktijk geen gesloten canon, hoewel dit wel vaak is gesuggereerd. Zie McDonald (2007) 330-333.

²⁵ Zie voetnoot 5.

²⁶ McDonald (2007) 324, 338; Allert (2007) 103: “Thus, [with Montanism, G.L.] as with both Marcionism and Gnosticism, the issue was about more than simply which books were in and out, but rather about who had the right and privilege to interpret them”.

²⁷ Gamble stelt eveneens dat tweede eeuwse kerkvaders zich niet negatief over Paulus uitlieten in reactie op Marcion (Gamble (1992) 854. Gamble lijkt echter op twee gedachten te hinken wanneer hij enerzijds stelt dat kerkvaders uit de tweede eeuw nauwelijks gebruik maakten van de geschriften van Paulus (een stellingname die m.i. met het werk van Stuhlhofer te weerleggen is) en hij vervolgens betoogt dat Paulus brieven “had attained fully scriptural status over a very wide area, a fact which implies their long and broad usage through most of the 2d century” (ibidem – cursivering G.L.).

²⁸ Stuhlhofer (1988) 49 (cursivering: Stuhlhofer).

²⁹ De doctrines die de Kerk als ‘zuivere leer’ zag.

³⁰ De volgende uitspraak uit de *Reader Sacred Texts* lijkt me daarom behartenswaardig: “This [de toepassing van de *rule of faith*, G.L.] implies that writings that did not correspond with it made no chance whatsoever to be included in the NT canon, whereas the formulation of this “rule” was inspired by those writings that were considered authoritative” (*Reader Sacred Texts*, pag. 2.4 (cursivering: G.L.)). Het gecursiveerde deel van deze uitspraak, krijgt mijns inziens niet altijd de nadruk die zij verdient. Zie bijvoorbeeld Allerts bespreking van de *rule of faith* (Allert (2007) 125). Het is bovendien opmerkelijk dat de Kerk soms ook geschriften in de canon opnam, die niet altijd volledig strookten met kerkelijke doctrines. Zie Luttkhuizen (2002) 29.

³¹ McDonald hanteert als criteria: a) of een geschrift voldoet aan de behoefte en opdracht van de kerk. Op grond daarvan moet b) de inspiratie bepaald worden, alsmede c) in hoeverre een geschrift een betrouwbaar getuigenis geeft van Jezus (McDonald (2007) 349). M.i. zijn deze criteria bruikbaar, maar moet beseft worden dat men zich bij de beantwoording niet meer strikt op het terrein van de wetenschap bevindt. De vraag of een geschrift

F.F. Bruce: "But when the limits of the canon are under consideration, the chief concern is to get as close as possible to the source of the Christian faith"³².

Vanuit dit standpunt, zijn er buiten het huidige NT eigenlijk niet veel bewaard gebleven geschriften die mogelijk in aanmerking zouden komen, om een canonieke status te krijgen.³³ Vroege geschriften zoals de apostolische vaders zouden hiervoor eigenlijk niet in aanmerking komen, vanwege het feit dat zij reeds te ver afstaan van de feitelijke gebeurtenissen rondom Jezus. Bruce zegt hierover: "There is a directness about the authority investing their words [de woorden van de nieuwtestamentische auteurs, G.L.] which contrasts with the perspective of Clement of Rome and his second century successors, who look back to the apostolic age as normative".³⁴

Het Evangelie van Thomas zou een van de weinige, mogelijke kandidaten vormen. Bij nadere beschouwing zou dit evangelie echter ook niet in aanmerking komen. Buiten mogelijk enkele losse uitspraken, brengt het boek als geheel ons niet dichterbij de bronnen van het christendom.³⁵ Daarnaast is de gnostische boodschap van het boek tegengesteld aan de boodschap van de huidige nieuwtestamentische boeken. Wanneer men het Thomasevangelie dan ook naast de intensief gebruikte boeken van het NT legt – die boeken die waarschijnlijk een belangrijke rol hebben gespeeld bij de vorming van de *rule of faith*, moet geconcludeerd worden dat het Thomasevangelie terecht geen plaats binnen de canon heeft ingenomen.³⁶ Ondanks vragen die de vorming van het NT oproept, brengt de huidige nieuwtestamentische canon ons mijns inziens het dichtste bij de christelijke wortels.

'geïnspireerd' is, kan niet op grond van logisch-rationele gronden beantwoord worden. Een dergelijke keuze is existentieel van aard.

³² Bruce (1988) 283.

³³ Ter wille van de discussie ga ik er even vanuit, dat dit laatste mogelijk zou zijn. In werkelijkheid is dit zeer twijfelachtig, want zoals Bruce retorisch vraagt: wie zou de autoriteit hebben om hierover een algemeen aanvaarde beslissing te nemen? (Bruce (1988) 279).

³⁴ Bruce (1988) 277, die overigens aangeeft dat de scheidslijn tussen deze geschriften en de jongere nieuwtestamentische geschriften dun is.

³⁵ Luttikhuizen geeft aan dat er in Thomas twee categorieën uitspraken van Jezus zijn terug te vinden: woorden die overeenkomen met de synoptische evangeliën en gnostisch, esoterische uitspraken. Volgens Luttikhuizen komt alleen de eerste groep uitspraken in aanmerking om mogelijk authentieke woorden van Jezus te bevatten. Luttikhuizen: "We kunnen niet volledig uitsluiten dat ook sommige van de 'niet-synoptische', esoterische woorden oud zijn, zelfs niet dat ze op Jezus zelf teruggaan. De vraag is echter op grond waarvan we dergelijke woorden aan Jezus kunnen toeschrijven. In het onderzoek naar de historische Jezus moet met criteria voor authenticiteit worden gewerkt (anders zijn de resultaten oncontroleerbaar). Twee mijns inziens bruikbare criteria ('meervoudige overlevering' en 'innerlijke consistentie') houden in dat woorden die aan Jezus worden toegeschreven meer kans maken inderdaad authentiek te zijn (a) als ze in verschillende onafhankelijke bronnen als uitspraak van Jezus zijn gedocumenteerd, en (b) als de woorden consistent zijn met wat we op andere gronden van Jezus weten. Het zal duidelijk zijn dat woorden die we alleen uit het Thomasevangelie kennen niet aan het eerstgenoemde criterium voldoen. Omdat er tot nu toe geen betrouwbare aanwijzingen waren dat Jezus een gnostische leraar is geweest, voldoen de esoterische-gnostische woorden ook niet aan het tweede criterium" (Luttikhuizen (2002) 54-55). Zie ook Bruce (1988) 278.

³⁶ Zie Bruce (1988) 277-278. Zie voor de inhoud van de gnostiek: Pagels (1989); Rudolph (1977); Jonas (1967). Voor een kernachtige samenvatting van het verschil met de nieuwtestamentische geschriften, zie Walter Wink, geciteerd in McDonald (2007) 336: "Gnosticism taught escape from a world imprisoned under tyranny of evil powers. The New Testament teaches liberation from the tyranny of evil powers in order to recover a lost unity with the created world. This world is not only the sphere of alienated existence, but also the object of God's redemptive love. Therefore we are not to flee the world, but to recall it to its Source".

Literatuur

- Allert, Graig D., *A high view of Scripture? The authority of the Bible and the formation of the New Testament Canon* (Grand Rapids 2007).
- Barton, J. *Holy Writings, Sacred Text: The Canon in Early Christianity* (Louisville 1997).
- Bauer, Walter, *Orthodoxy and heresy in earliest Christianity* (Mifflintown 1996 – eerste Duitse editie 1934).
- Bruce, F.F., *The canon of Scripture* (Downers Grove 1988).
- Ferguson, E., 'Canon Muratori. Date and provenance', *Studia Patristica* XVII.2 (1982) 677-783.
- Gamble, H.Y. 'Canon: New Testament' in D.N. Freedman, e.a. (eds.), *Anchor Bible Dictionary*, vol. 1 (New York 1992) 852-860.
- Harnack, Adolf, *Marcion. The Gospel of the alien God* (Durham 1990) (oorspronkelijke Duitse editie 1924).
- Jonas, Hans, *The Gnostic religion. The message of the alien God and the beginnings of Christianity* (Boston 1967).
- Luttkhuizen, G.P., *De veelvormigheid van het vroegste christendom* (Delft 2002).
- McDonald, L.M., *The Biblical Canon: its Origin, Transmission, and Authority* (Peabody Mass. 2007).
- Pagels, Elaine, *The Gnostic Gospels* (New York 1989).
- Sanders, J.A., 'Canon: Old Testament', in D.N. Freedman, e.a. (eds.), *Anchor Bible Dictionary*, Vol.1 (New York 1992) 837 – 851.
- Schiffman, Lawrence, H., *Reclaiming the Dead Sea Scrolls. The history of Judaism, the background of Christianity, the lost library of Qumran* (Philadelphia/Jerusalem 1994).
- Roukema, R., *PThU Reader Sacred Texts*, chapter 2.
- Rudolph, Kurt, *Die Gnosis. Wesen und Geschichte einer spät-antiken Religion* (Göttingen 1977).
- Stuhlhofer, Franz, *Der Gebrauch der Bibel von Jesus bis Euseb. Eine statistische Untersuchung zur Kanongeschichte* (Wuppertal 1988).
- Sundberg Jr., Albert C., 'Canon Muratori: a fourth century list', *Harvard theological review* 66 (1973) 1-41.